

KORNAI JÁNOS

A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztoszocialista rendszerben

---

A cikk azt vizsgálja, hogyan tanulja meg a puha költségvetési korláthoz szokott posztoszocialista társadalom a piacgazdaságra jellemző pénzügyi fegyelmet. A pénzügyi fegyelem érvényesüléséhez újfajta, a piacgazdaságra jellemző hosszú távú „biztosítási szerződésnek” kell kialakulnia állam és vállalatok között. Ennek feltétele az állam elkötelezettsége és szavahihetősége. Az állam csak kivételesen, meghatározott feltételek mellett töltheti be a „biztosító” szerepét. Az új magánvállalatokban születésüktől kezdve rögződni kell a pénzügyi fegyelem követelményének; lehet, de nem biztos, hogy az állami vállalatok magatartása átalakul. Magyarország elmozdult az új biztosítási szerződés irányában, de hosszabb időszaknak kell eltelni ahhoz, amíg – a tényleges tapasztalatok nyomán – a pénzügyi fegyelem szabálya beépül a vállalatok viselkedésébe. Nagy a kísértés arra, hogy mind az állam, mind a vállalatok visszaesessenek a megszokott magatartásba. A pénzügyi fegyelem kikényszerítése a hatékonyság *versus* biztonság keserves dilemmája elé állít; amennyiben a kemény pénzügyi fegyelem negatív következményei (gazdasági visszaesés, munkanélküliség) veszélybe sodornák a demokrácia intézményeit, a szerző óvatosabban haladna előre a pénzügyi fegyelem megerősítésének útján.*

A pénzügyi fegyelem, felfogásom szerint, négy egyszerű szabály kikényszerítését jelenti:

* *Gunnar Myrdal előadás*, amelyet a Nobel-díjas nagy svéd közgazdász tiszteletére tartottam a stockholmi egyetem meghívására 1992. november 5-én. Nem vagyok biztos abban, hogy Myrdal, ha közöttünk lenne, támogatná valamennyi gazdaságpolitikai ajánlásomat. Azt hiszem azonban, hogy jóváhagyná az elemzés metodikáját és a megközelítés módját. Egyetértene azzal, hogy egy közgazdasági kérdést annak politikai, társadalmi és intézményi kontextusában próbáljunk vizsgálni, és igyekszem megfontolni a történelmi előzményeket, amelyek a közgazdasági problémát létrehozták. Helyeselné azt is, hogy szem előtt tartom a gazdaságpolitika és a végső etikai értékek között fennálló kapcsolatot.

A tanulmány a Magyarország átmenete a piacgazdaság irányában című kutatás keretében készült, az Országos Tudományos Kutatási Alap és az European Bank for Reconstruction and Development támogatásával. Köszönetemet fejezem ki azért az értékes segítségért, amelyet elsősorban legközelebbi munkatársamtól, *Kovács Mária*tól, továbbá *Balogh Annamária*tól, *Bártfai Bélától*, *Fertő Imrétől*, *Gém Erzsébettől*, *Holló Mariannától*, *Muraközy Lászlótól*, *Piskolti Sándortól*, *Jane Prokoptól* és *Rózsahegyi Györgytől* kaptam az előadás anyagának összegyűjtéséhez.

---

* *Kornai János*, a Collegium Budapest, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete és a Harvard Egyetem közgazdászprofesszora.

1. Vevő: fizess a megvásárolt áruért!
2. Adós: teljesítsed a hitelszerződésedet, fizessed vissza az adósságot!
3. Adófizető: fizessed meg az adódat!
4. Vállalat: fedezzed költségeidet a bevételeidből!

Bármily magától értetődőek is e szabályok egy piaci gazdaságban, egyáltalán nem voltak nyilvánvalók a szocialista parancsgazdaságban, amely egészen másfajta fegyelmen alapult. Amaz főképpen a tervutasítások végrehajtását, közülük is elsősorban a termelési terv teljesítését és a ráfordítási keretek betartását kényszerítette ki. Hogyan tanulja meg a posztoszocialista társadalom az újfajta fegyelmet? Ez lesz a vizsgálódás tárgya.

Az elemzés a magyarországi tapasztalatokra épül, és csupán néhány helyen utal más országokra. Nézetem szerint azonban a *problémák*, amelyek a tárgyalás során felvetődnek, általánosak, és elkerülhetetlenül felvetődnek más posztoszocialista országokban is. Ezért tanulmányom végén megkísérlem majd általános következtetések levonását.

Új szerződés az állam és a vállalat között

A probléma elemzéséhez szükségünk lesz egy fogalmi keretre. Tekintsük az állam és a vállalat viszonyát úgy, mintha egy *hosszú távú szerződés* állna fenn közöttük. (Ebben a tanulmányban nem foglalkozom a pénzügyi fegyelem megnyilvánulásának más területeivel, például a bürokrácián belüli vagy a vállalaton belüli fegyellemmel.) A kapcsolatot sajátos *biztosítási szerződésként* értelmezhetjük.

A reformok előtti szocializmusban érvényes régi szerződés szerint a biztosítótársaság (azaz az állam) 100 százalékgig fedezte a veszteséget. Ha egy vállalat pénzügyi szempontból bajba került, akkor az állam feltétel nélkül kihúzta a csávéból. Sokféle eszközt használhatott erre a célra: pénzügyi támogatást, adókedvezményt vagy az adótartozás halasztását, a hitel visszafizetésének átütemezését vagy új puha hitel nyújtását. Garantálta a túlélést a krónikusan veszteséges vállalatok számára is. Mindez magával hozta a pénzügyi fegyelem 2., 3., és 4. szabályának (a hitelfegyelem, az adózási fegyelem és a piaci költségfedezési fegyelem) állandó megsértését. Ez az a jelenségcsoport, amelyet korábbi munkáimban a *költségvetési korlát puhaságának* neveztem. A biztosítási elméletből jól ismert mellékhatás is megmutatkozott: az úgynevezett erkölcsi rizikó (moral hazard). Ha a biztosított tudja, hogy a biztosító minden kárát fedezi, akkor nem érdemes erőfeszítéseket tennie a kár elhárítására. A jelen összefüggésben ez azt jelenti: nincsen kellően ösztönözve a veszteség kiküszöbölésére a hatékonyság növelése révén.

Az érett piaci gazdaságot az állam és a vállalat között másfajta biztosítási szerződés jellemzi. Ez csak részlegesen téríti meg a kárt; túlnyomó az önrészesedés aránya. Szóba sem jöhet a veszteségek automatikus, feltétel nélküli fedezése. Csupán egyes kivételezett ágazatokban (például a bankszektorban) vállalja át az állam az esetleges veszteség számottevő részét. Akár ezekre a kivételezett szektorokra, akár más területre terjed ki az állam „biztosítási” szerepe, erre mindig csak kivételképpen és szigorúan meghatározott feltételek között kerül sor. A vállalat túlélése tehát nem garantált. A krónikusan veszteséges vállalatnak előbb vagy utóbb ki kell lépnie a gazdasági életből. Szigorúan kikényszerítik a 2., a 3. és a 4. szabály betartását. A korábban bevezetett kifejezésmóddal: a *költségvetési korlát kemény*.

Több jel arra mutat, hogy Magyarország elmozdult a piacgazdaságra jellemző hosszú távú biztosítási szerződés irányában. Ezt látszik igazolni az 1. táblázat, amely szerint nagymértékben – a GDP 12 százalékáról 3 százalék alá – csökkentek a támogatások. A 2. és 3. táblázatokból pedig kiderül, hogy ugrásszerűen megnövekedett a csőd- és a felszámolási eljárások száma, ami az állami mentőakciók számának csökkenését jelzi. Emlékeztetek arra, hogy 1976 és 1982 között évi átlagban 26 vállalat

szűnt meg;¹ s még ezt az igen csekély számú kilépést is sok esetben nem pénzügyi okok, hanem más tényezők váltották ki. Még egy összehasonlítás: 1992-ben egyetlen hónapban több felszámolási eljárás indult, mint az 1986–1988-as időszakban egy egész évben.

Persze, a valóságban nincsen írott szerződés állam és vállalat között. A közgazdasági elmélet ígéretes áramlata, a *szerződéselmélet* számtalan példát ismer arra, amikor *íratlan* szerződés érvényesül; a feleket a megszokás, a habituális viselkedés készíti a szerződés feltételeinek megtartására.² Mindegyik fél számít arra, hogy a másik fél is folytatja a megszokott magatartást, és a maga részéről betartja majd az íratlan szerződés szabályait. Ez a társadalmi viszony tehát szilárd hosszú távú várakozásokon (expectations) alapul.³

A reform előtti, klasszikus szocializmusban érvényes szerződést illetően a vállalat biztos lehet abban, milyen segítségre számíthat az állam részéről a pénzügyi válság túléléséhez. Igen, de mi történik akkor, ha nincs kellő alap hosszú távra szóló várakozásra, mert a másik fél (esetünkben a kormány) magatartása hirtelen megváltozott? Sem a közgazdaságtudomány, sem a társadalompszichológia nem rendelkezik elegendő megbízható ismerettel a preferenciák, a szokások és a várakozások drámai változásáról. Már csak ezért is igen nehéz feleletet találni azokra a kérdésekre, amelyeket a jelen dolgozat feszeget.

A fentiekben leírt fogalmi keret alkalmas szerkezetet kínál a probléma tárgyalására. Előbb a kormány, utána pedig a vállalat viselkedését vizsgáljuk meg.

1. táblázat

Az állami költségvetés és a vállalati szektor közötti pénzfolyamok

Év	A vállalati szektorból a költségvetésbe áramló pénzfolyam	A költségvetésből a vállalati szektorba	Nettó pénz áramlás a költségvetésbe
(A GDP százalékában)			
1987	29,6	12,3	17,3
1988	21,0	10,2	10,8
1989	15,4	6,7	8,7
1990	16,2	4,7	11,5
1991	12,1	2,7	9,4
1992	12,3	2,3	10,7

Forrás: Muraközy László összeállítása a következő hivatalos kiadványok alapján: Központi Statisztikai Hivatal [1989a] 57. és 330. o., [1989b] 72. o., [1991] 56. és 319. o., Magyar Köztársaság Kormánya [1992] 213–219. o.

Megjegyzés: Az 1992-re vonatkozó adat a kormány 1991 decemberében jóváhagyott terve. – Az első oszlop adatai az állami vállalatok állami költségvetésbe befizetett nettó nyereségét, valamint az állami és a magánvállalatok által fizetett nyereségadót foglalják magukban. A második oszlop nem tartalmazza a fogyasztói támogatásokat.

¹ Lásd Kornai János–Matits Ágnes [1987] 100. o.

² G. S. Becker [1992] a habituális viselkedésről és a hagyományokról szóló tanulmányában a következőket állapítja meg: „...a szokások, a rázkodáson alapuló szenvedélyek (addictions), hagyományok és más preferenciák, amelyek közvetlenül függnék múltbeli választásoktól, előre látható módon részlegesen szabályozzák és ennél fogva elkötelezik a jövőbeli viselkedést. S valóban, a szokások és a hozzájuk hasonló [tényezők] nagyon jó helyettesítői a hosszú távú szerződéseknél és más explicit elkötelezettségi mechanizmusoknak.” (338. o.)

³ Hosszú távú hallgatóság szerződés, azaz adott „játékszabályok” alapján állandóan megújuló társadalmi viszony elméleti elemzésére leginkább az „ismétlődő játék” (repeated games) matematikai modelljeit szokták alkalmazni. Elméleti leírását lásd például D. Fudenberg–J. Tirole [1991] 147–206. o. könyvében. Az elméleti modellek társadalomtudományi interpretációját népszerűbb formában mutatja be T. C. Schelling [1978] 115–133. o. és K. Binmore [1992] 345–381. o.

2. táblázat

Csődeljárások száma 1992-ben

Hónap	Csődkezdeményezések száma	A bíróság által hivatalosan közzétett csődeljárások száma
Januártól márciusig	786	285
Április	2 259	205
Május	201	465
Június	145	482
Július	154	300
Augusztus	113	69
Szeptember	151	104
Október	150	190
November	118	225
December	154	175
1992-ben összesen	4 231	2 500

Forrás: Pénzügyminisztérium [1992b] 4. és 7. o. és Szalai Tamás [1993] 79. o.

Megjegyzés: Az első oszlop a kezdeményezett (bejelentett) csődeljárások adatait tartalmazza. A második oszlop adatai azokra a csődeljárásokra vonatkoznak, amelyek megindítását a bíróság közzétette. A bíróság feladata a csődbejelentést a hivatalos közlönyben megjelentetni.

A kormányzat viselkedése

Konfliktusban álló célok

Ahhoz, hogy valamely kormányzat megváltoztassa a korábban érvényben volt hosszú távú szerződést, mindenekelőtt *politikai akaratra* van szükség. Ez a politikai célok függvénye. Amikor egy kormány a pénzügyi fegyelemmel kapcsolatos politikai céljait meghatározza, mérlegelnie kell annak várható eredményeit és költségeit. Tekintsük át először a pénzügyi fegyelem kikényszerítésének *kedvező hatásait!*

– A korszerű piaci gazdaság számára nélkülözhetetlen egy jól működő hitelrendszer, ez viszont nem valósulhat meg a hitelszerződések betartásának biztosítása nélkül.

– A posztoszocialista átmenet idején igen súlyos nehézségek merülnek fel a költségvetés egyensúlyának megteremtésében. Leküzdésük egyik feltétele az adóbehajtás javítása.

– A relatív árakat eltorzítja a differenciált, nem egyöntetű adók és támogatások rendszere. Ezek megszüntetése elősegíti megbízhatóbb árjelzések kialakulását.

– A keményebb pénzügyi fegyelem kiiktatja a termelésből a krónikusan veszteséges termelőket. Ez különösen akkor válik időszerűvé, amikor a relatív árrendszer már eléggé helyesen tükrözi a ráfordításokat és a relatív szűkösségeket. Emellett a fegyelem arra készíti a fennmaradó régi és a keletkező új vállalatokat, hogy csökkentsék a költségeket és jobban igazodjanak a kereslethez.

Összegezve: a pénzügyi fegyelem megkeményítése erős ösztönzést ad a *hatékony-ság* növelésére. A magyar tapasztalat is igazolja, hogy a kedvező hatások egy része azonnal, másik részük azonban csak késleltetve mutatkozik meg.

A leglátványosabb eredmény abban a gyors alkalmazkodásban nyilvánult meg, amellyel a magyar termelés a KGST összeomlásához alkalmazkodott. *K. Dervis* és *T. Condon*, a Világbank munkatársai [1993] tanulmányukban így jellemezték a magyar vállalat fenyegetettségét: „exportálj vagy elpusztulsz”. Az eredményekről képet ad a 4. táblázat. Igen rövid idő alatt megduplázódott az Európai Közösség felé irányuló export részaránya.

Felszámolási eljárások száma

Időszak	Felszámolási kezdeményezések száma	Bíróságok által közzétett felszámolási eljárások száma
1986–1988	n.a.	159
1989	n.a.	141
1990	n.a.	233
1991	n.a.	526
Januártól márciusig	2 617	120
Április	1 281	161
Május	837	202
Június	927	166
Július	699	219
Augusztus	701	210
Szeptember	797	482
Október	782	211
November	751	233
December	692	223
1992-ben összesen	10 084	2 227

Forrás: 1986–1991 időszak: *Móra Mária* [1992] 18–23. o. 1992: *Pénzügyminisztérium* [1992b] 5. és 9. o. és *Szalai Tamás* [1993] 79. o.

Megjegyzés: Az első adat az 1986. szeptember 1. és 1988. december 31. közötti időszakra vonatkozik. – Az első oszlop adatai a kezdeményezett (bejelentett) felszámolási eljárásokat foglalják magukban. A második oszlop adatai a hivatalosan közzétett felszámolási eljárások számát adják meg. A csődeljárásokhoz hasonlóan a felszámolási eljárást is a bíróságnak kell közzétennie a hivatalos közlönyben.

Magyarország exportjának országcsoportok szerinti megoszlása

Év	Európai Közösség (százalék)	Volt KGST-országok (százalék)	Egyéb (százalék)
1987	19,8	50,2	30,0
1988	22,5	44,8	32,7
1989	24,7	40,8	34,5
1990	33,5	30,2	36,3
1991	40,3	25,7	34,0

Forrás: *K. Dervis–T. Condon* [1993] 11. o. Az adatok az IMF Direction of Trade Statistics című kiadványára épülnek.

Megjegyzés: Az 1991-re vonatkozó adatok az I–III. negyedév adatait tartalmazzák. A *Magyar Nemzeti Bank* [1992] (55. o.) forintértéken számba vett exportadatai alapján az 1992-es októberi és januári időszakban az Európai Közösségbe irányuló magyar export az összes export 50,5 százalékát tette ki.

Kevésbé látható, de igen fontos a pénzügyi fejelem keményebb kikényszerítésének hatása a termelés átszervezésére, arra a folyamatra, amelyet restrukturálásnak és reorganizációnak neveznek. A bírósági csődeljárás nem jelenti okvetlenül a vég kezdetét, hanem – első megközelítésben – jogilag szabályozott formák között halasztást ad az adósságok rendezésére. Ez idő alatt, ha csak lehetséges, rendbe kell tenni a vállalat ügyeit. Ez sok esetben együtt jár a vezetőség teljes vagy részleges leváltásával, és új, jobb vezetők kinevezésével. Természetesen még a felszámolási eljárás sem idézi elő sem a fizikai, sem a szellemi tőke felelőtlen szétrombolását, hanem inkább arra serkent, hogy abból minél többet értékesítsenek, már csak a hitelezők jobb

kielégítése érdekében is. A felszámolás során sokszor kisebb egységekre tagolják a korábbi monsturvállalatot; értékesítik különböző vagyontárgyait. Mind a csődeljárás, mind a felszámolás kedvezőbb feltételeket teremthet az eredeti vállalatok, illetve az utódvállalatok privatizálásához.

Végül a pénzügyi fegyelem keménykezü kikényszerítésének legkevésbé látható, leghosszabb késleltetésekkel érvényesülő, de legfontosabb hatása az emberek gondolkodásának átformálásában mutatkozik meg. Erre később visszatérek.

Most pedig térjünk rá a mérleg másik oldalára, a *költségekre!*

A pénzügyi fegyelem megerősítése, s ezen belül a csőd- és felszámolási eljárások hulláma hozzájárul a termelés csökkenéséhez. Nem ez az egyedüli oka annak, hogy kivétel nélkül minden posztzocialista gazdaságban visszaesés mutatkozik, de kétségkívül ez is egyike a gazdaság összehúzódását kiváltó tényezőknek.

Egész üzemek bezárása nyilvánvalóan munkahelyek megszűnését idézi elő. Ráadásul az életben maradó vállalatok is igyekeznek költségeiket csökkenteni, ami többek között elbocsátásokat hoz magával. Az 5. táblázat bemutatja a munkaerőpia-

5. táblázat

Betöltetlen álláshelyek és munkanélküliség

Időszak	Betöltetlen álláshelyek száma	Regisztrált munkanélküliek száma	Munkanélküliségi ráta (százalék)
1990. március	34 048	33 682	0,7
június	37 859	43 506	0,9
szeptember	26 969	56 113	1,2
december	16 815	79 521	1,7
1991. március	13 583	144 840	3,0
június	14 860	185 554	3,9
szeptember	15 351	292 756	6,1
december	11 529	406 124	8,5
1992. március	15 124	477 987	8,9
június	25 346	546 676	10,1
szeptember	25 634	616 782	11,4
december	24 097	663 027	12,3
1993. január	26 471	693 983	13,3
február	32 432	705 032	13,6

Forrás: Az Országos Munkaügyi Központ jelentései, 1991–1993.

Megjegyzés: A munkanélküliségi ráta statisztikai definícióját 1992. január 1-től a nyugati munkaügyi statisztikában használatos definícióhoz igazították. 1990-re és 1991-re csak a régi definíció szerinti adatok állnak rendelkezésre, nem került sor azok újraszámítására. Az új definíció szerint számítva ebben az időszakban alacsonyabb lenne a munkanélküliségi ráta.

con bekövetkezett változásokat. 1990 májusa előtt a betöltetlen munkahelyek száma még felülmúlta a munkát keresők számát. Azóta a mérleg átbillent a munkanélküliség oldalára, amely hónapról hónapra nő. Ez különösen súlyos megrázkódtatás olyan országban, amelyben a munkaerő évtizedeken át hozzászokott a teljes foglalkoztatáshoz, sőt a munkaerőhiányhoz. A munkanélküliség megjelenése és növekedése nagy megpróbáltatás, amit csak részben ellensúlyoz a munkanélküli-segély. Egyébiránt nem csak a munkanélküliség által okozott anyagi veszteséget kell szem előtt tartanunk, hanem azt a lelki hatást is, amit a munkahely korábbi biztonságának elvesztése vált ki.

Ráadásul a szocialista rendszerben, különösen annak reform előtti formájában, a vállalat nem egyszerűen munkaadó volt, hanem számos szociális szolgáltatást is nyújtott: lakást vagy munkásszállást, üzemi étkeztetést, üdülést, üzemorvosi ellátást, óvodát és napközit. Ahogy a vállalat nyereségérdekeltségű munkaadóvá alakul át,

mind inkább elhárítja magától e feladatokat. A foglalkoztatási biztonság elvesztésével egy időben ezen a fronton is felörlődik a szociális biztonság.

A kedvező hatások és a költségek szembesítése egymással összeütközésben álló célok közötti nehéz választáshoz vezet. A makrostabilizáció közgazdaságtana sokat foglalkozik az infláció és a munkanélküliség közötti átváltással. Az infláció lefékezése, amely a pénzügyi korlátozó rendszabályok keménykezdű betartását is igényli, rendszerint együtt jár a munkanélküliség növekedésével, és megfordítva: a munkanélküliség csökkentésére hozott intézkedések növelik az infláció gyorsulásának veszélyét. A posztoszocialista gazdaságra is súlyos terhet ró ez a keserű átváltási összefüggés. Magyarországon 1992-ben az előző évhez képest némileg csökkent, de még mindig 23 százalék az évi inflációs ráta, miközben a munkanélküliségi ráta már 12 százalék fölé nőtt. De most előlé egy még súlyosabb – mert még mélyebbre ható – átváltási összefüggés rakódik: *hatékonyság versus biztonság*. A hatékonyság javítása rövid, közép- és hosszú távon együtt jár a teljes foglalkoztatottság, a munkahelybiztonság feladásával, és a vállalat által nyújtott jóléti szolgáltatások adta társadalmi biztonság felmorzsolódásával.

A nemzetközi összehasonlítás azt mutatja, hogy ami ezt a súlyos választási dilemmát illeti, eddig Magyarország ment a legmesszebbre a pénzügyi fegyelem kikényszerítése, a költségvetési korlát megkeményítése, és ezáltal végső soron a hatékonyság növelése érdekében. Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Szlovénia szintén léptek ebben az irányban, de mind ez ideig vonakodtak például korszerű csődtörvény elfogadásától és következetes érvényesítésétől. Oroszországban, hogy egy végtelen ellenpéldát említsek, 1992 második felében a központi bank szinte számlálatlanul nyújtotta a hiteleket a tönk szélén álló állami vállalatok életben tartására, vagy legalábbis arra, hogy azok megtarthassák munkásaikat és kifizethessék béreiket.

Szavahihetőség és elkötelezettség

Térjünk vissza a tárgyalás általánosabb szintjére! Tétélezzük fel, hogy a kormányzat egy adott időpontban elhatározta: mostantól fogva erős kézzel kikényszeríti a pénzügyi fegyelmet és megkeményíti a vállalatok költségvetési korlátját! Kérdés: lesz-e kitartása e politika konzisztens folytatásához? És még ha ígéretet is tesz erre – elhiszik-e a vállalatok ezt az ígéretet? A tanulmány elején említett új szerződés érvényesülésének feltétele a kormány *szavahihetősége*, általában; különösen pedig a „nem lesz pénzügyi mentőakció”-fogadalom „kredibilitása”. A konfliktusok és szerződések elmélete nyomatékosan felhívja a figyelmet a szavahihetőségnek, s ezen belül is a fenyegetések szavahihetőségének központi szerepére. Magyarországon ebben a tekintetben korántsem tiszta a kép, inkább sajátos kétértelműség tapasztalható.

Hadd idézzem ezen a helyen Odüsszeusz és a szirének történetét!⁴ A szirének varázslatos énekükkel magukhoz csábították, majd hajótörésbe és pusztulásba kergették a hajósokat. Amikor Odüsszeusz hajója közeledett a szirének szigetéhez, azt parancsolta matrózainak: viaszt töljének fülükbe, őt pedig kössék az árbóchoz, nehogy képes legyen engedni a kísértésnek. Minél inkább könyörög, hogy engedjék szabadon, annál szorosabbá vonják a kötelekeket.

A kísértés és elkötelezettség metaforájáról a mi valóságunkra áttérve, tekintsük át előbb a *kísértéseket*! Sokféle befolyás kísérti a kormányzatot a pénzügyi fegyelem fellazítására, a költségvetési korlát felpuhítására. A kormány mögött álló politikai

⁴ J. Elster [1979] könyve, *Ulysses and the Sirens* sokszíniűen használja fel ezt a metaforát a kísértés és elkötelezettség filozófiai elemzéséhez.

erők pénzügyi mentőakciókat is felhasználhatnak arra, hogy a patrónus szerepét játszassák, és klienseket szerezhessenek. Engedményeket tehetnek politikai nyomásnak, ágazati vagy területi lobbyk kéréseinek. Nyilván a szemük előtt lebegnek majd a következő parlamenti és önkormányzati választások; a mentőakciók eszközül szolgálhatnak olcsó népszerűség megszerzésére.

Mindez valós politikai kísértés; hatásuk a tapasztalatok alapján is megfigyelhető. Amióta csak a pénzügyi fegyelem kikényszerítésének keményebb szakasza megindult, számos kivételes eljárásra került sor; az alkudozást sok esetben kiegyezés követte. Jól láthatóak a puha költségvetési korlát szindrómájának maradványai. Fennáll a veszélye annak, hogy a kivételek gyakorisága aláássa a kemény pénzügyi fegyelemre vonatkozó fogadalmak szavahihetőségét.

Ami Odüsszeusz *kötelékeit* illeti, ezek funkcióját főként a kormány kezét megkötő *korlátok és elkötelezettségek* látják el. A makroökonómiai követelmények, valamint a politikai feszültségek enyhítését célzó törekvések miatt nem várható el a „nem lesz mentőakció” elvének százszázalékos doktriner érvényesítése. Azt viszont biztosítani kell, hogy a pénzügyi mentőakció ne legyen gyakori, hanem az csak igen ritkán mehessen végbe. A mentőakciók alkalmazásának kritériumait és eljárási szabályait törvényben kell rögzíteni, s nem szabad *ad hoc* igazgatási alkudozásokra bízni. Csak ideiglenes pénzügyi segítség engedhető meg; a segítség bármely formájához (legyen az köztartozás elhalasztása vagy hiteltartozás átütemezése, költségvetési támogatás stb.) ütemtervet kell hozzárendelni, amely világos és nem túl hosszú határidőt szab a segítségnyújtásnak. Ne a színpalak mögött köttessenek meg a bizalmas megegyezések, hanem minden mentőakció kapjon teljes nyilvánosságot: menjen végbe parlamenti szakbizottság és a sajtó szeme előtt!

Sajnálatos, de a politikus többnyire másképpen viselkedik, mint a rege Odüsszeusza. Szó sincs arról, hogy ráparancsolna matrózaira: kössétek meg a kezemet! Ellenkezőleg, mindent megtesz azért, hogy szabad maradjon a keze. Úgy érzi, szüksége van manőverezési térre és rögtönzésre. Albert Hirschman írja: „A kiszámíthatatlanság – hatalom.”⁵ A politikus számára az átlátszóságnál sokszor kedvezőbb a homály.

A dolgok alakulása jelentős mértékben függ attól, hogy a közvélemény, s ezen belül is a közgazdász szakma képes lesz-e nagy, elkötelező erővel bírni fogadalmak nyilvános megtételére, és később azok megtartására készíteni a kormányzatot. Mindenesetre a pénzügyi fegyelemre vonatkozó ígéretek hitelét tesztelni fogja az elkövetkező évek gyakorlata.

A kikényszerítés mechanizmusa

Tegyük fel ezek után, hogy létezik a politikai akarat a pénzügyi fegyelem tartós és következetes érvényesítésére. Még mindig nyitva áll a kérdés: megvannak-e az *eszközök* a feladat elvégzéséhez?

A szocialista gazdasági rendszer fegyelmét maga a bürokrácia kényszerítette ki, sokszor önkényes és brutális eszközökkel. A posztoszocialista társadalomnak *jogállammá* kell válnia; ennek a követelménynek kell érvényesülnie a pénzügyi fegyelemmel kapcsolatban is.

Kezdjük a *törvényhozással!* Magyarországon jelentékeny a haladás; van már a piacgazdaság igényeit kielégítő, korszerű számviteli törvényünk, banktörvényünk és csődtörvényünk. Maga a jogalkotás is tanulási és kísérletezési folyamat. Egy-egy új

⁵ Lásd A. O. Hirschman [1977] 50. o.

törvény esetleg hibákkal terhes, és előbb-utóbb kiigazításra szorul, ami nehezíti azt, hogy hatása beépüljön a gazdasági szereplők tudatába.⁶

Még ha a szükséges lépések meg is történtek a törvényalkotásban, problematikus a törvény végrehajtása. A gazdasági ügyekkel foglalkozó bíróságok megterhelése szinte robbanásszerűen megnőtt. Túl kicsi a kompetens szakértők száma; nemcsak a bíró kevés, hanem nincs elegendő végrehajtó, hites könyvvizsgáló, jogász, közigazdász és gazdasági adminisztrátor, akinek jogosítványa és gyakorlata van csődeljárások, felszámolások, árverezések, vállalati egyesítések, szétbontások és átszervezések bonyolításában.⁷

Lássunk még egy példát! Valamely vállalat megszegte a pénzügyi fegyelem 1. szabályát: vásárolt, de nem fizetett. Az eladó kéri a bíróságot, hogy bocsásson ki fizetési meghagyást.

Ez az a figyelmeztetés, amely után – ha nem történt meg a fizetés – hatósági árverezésre kerül sor. A 6. táblázat bemutatja, hogy négy év alatt hatszorosára nőtt az esetek száma. Három-négy hónapig is eltarthat, amíg a bíróság fizetési meghagyást ad ki, és amíg a hatósági végrehajtó hozzákezd az adós lefoglalható vagyonának elárverezéséhez.

6. táblázat

Fizetési meghagyásos keresetek száma a Fővárosi Bíróságon 1992-ben

Év	Keresetek száma	Követelések összértéke (milliárd forint)
1988	11 000	6
1989	31 000	19
1990	64 000	45
1991	61 645	43
1992	31 470	38

Forrás: Piskolti Sándor, a Fővárosi Bíróság Gazdasági Kollégiuma volt vezetőjének összeállítása.

Nem csoda, ha néhány vállalkozó úgy érzi, saját kezébe kell vennie az igazságszolgáltatást. A sajtó hírt ad arról, hogy létezik egy-két obskurus cég, amely adóssághajtásra specializálódott, mégpedig oly módon, hogy néhány bokszoló külsejű erős fiatalembert küld az adós lakására, akik legalábbis fenyegető szavakkal figyelmeztetik az adóst a fizetési kötelezettségére.⁸ Az is megtörténik, hogy a nagyobb nyomaték

⁶ A csődöket és felszámolásokat rendező magyar jogszabályok közül külön is figyelemre méltó volt az a rendelkezés, amelyet gúnyosan „harakiri-paragrafusnak” neveztek. E szerint a vállalat felelős vezetője köteles volt csődeljárást kérni, ha látta, hogy a vállalat képtelen lesz teljesíteni fizetési kötelezettségeit. Ha a bejelentést elmulasztotta és ezzel bizonyíthatóan kárt okozott, akkor polgári eljárás keretében saját személyében perelhető volt kártérítésért. Ez igen erős késztetést jelentett a csődeljárás elindítására, ha a vállalat szorult anyagi helyzetbe került.

A „harakiri-paragrafus” oly nagy erővel korbácsolta fel a csődhullámot, hogy a közelmúltban – a csődtörvény más, kisebb kiigazításaival egy időben – visszavonták. A további tapasztalat fogja megmutatni, hogy vajon ez a módosítás a csődtörvény erejének lényeges gyengülésével járt-e együtt.

⁷ G. S. Becker és G. J. Stigler [1974] a törvények végrehajtásának kikényszerítéséről szóló tanulmányukban rámutatnak: az erre szolgáló mechanizmus nem megváltoztathatatlan adott-ság. Ha a társadalom tagjainak érdeke fűződik hozzá (és esetünkben nyilvánvalóan ez a helyzet), akkor az apparátus mérete, módszerei, szervezeti formái hozzáigazíthatóak a nagyobb igényekhez; tevékenységük minősége egyebek között kellő ösztönzéssel is javítható.

⁸ Lásd például a *Népszabadság* 1992. október 19-i számában megjelent híradást.

kedvéért el is páholják az adóst, vagy megfenyegetik, hogy baj éri a vagyonát, bántani fogják a hozzátartozóit. Íme, a pénzügyi fegyelemre szoktatás maffiamódszere...

Ez riasztó és türhetetlen. Sajnos azonban számítani kell arra, hogy efféle módszerek is megjelennek, mert jó ideig eltart, míg kiépül a pénzügyi fegyelem kikényszerítéséhez szükséges jogi infrastruktúra.

Bár a pénzügyi fegyelem jogi úton történő érvényesítése nélkülözhetetlen, ez egymagában semmiképpen sem elegendő. Ki kell egészülnie a pénzügyi tranzakciókkal kapcsolatos közmorál átalakulásával.⁹ Ez átvezet a tanulmány második részéhez, a vállalatok viselkedéséhez.

A vállalatok viselkedése

Egy példa: a vállalatközi kényszerhitel

Az állam és a vállalatok közti új, a piacgazdaság szellemében meghatározott szerződéshez mélyreható változás kell nemcsak a kormányzat, hanem a vállalatok viselkedésében is. Annak szemléltetésére, hogy ez a változás még nem ment kellőképpen végbe a magyar gazdasági életben, tekintsük át a vállalatok közötti kényszerhitelek jelenségét. A *B* vállalat termelési javakat szállított az *A* vállalatnak. A vevő átvette – és utána nem fizeti meg a vételárat. Úgy is fogalmazhatunk: arra kényszeríti *B*-t, hogy előzetes megállapodás nélkül hitelt nyújtson számára – majd tartozását nem rendezi. Ily módon *A* durván megsérti a pénzügyi fegyelem 1. és 2. szabályát. Hasonlóképpen a *C* vállalat szállítmányáért nem fizet *B*, amely már csak azért is bajban van, mert neki meg *A* nem fizetett. A fizetések és adósságtörlesztések elmulasztása továbbgyűrűzik a többi vállalatra; létrejönnek a kényszerhitelek hosszú, egymásba kapcsolódó láncolatai.¹⁰ Méretük 1992 áprilisáig egyre nőtt, amint azt a 7. táblázat érzékelteti.

1992 második felében a kényszerhitelek nagysága számottevően csökkent. Ez feltehetően annak a jele, hogy a csődhullám máris érezteti hatását a pénzügyi fegyelem erősödésére. Emellett különböző kísérletek történnek a probléma megoldására a bankszektor közreműködésével. Például megszervezhető, hogy – akár több láncszemen keresztül – a kölcsönös tartozások egy része kiegyenlítse egymást. A vállalatközi tartozások egy része átalakítható bankhitellé. Bár a kényszerhitelek nagysága figyelemreméltóan csökkent, nem kizárt a probléma újbóli megerősödése, amennyiben nem lesz gyökeres és tartós változás a pénzügyi fegyelem terén. Ahhoz, hogy a kényszerhitel legfeljebb szórványosan fordulhasson elő, nem pedig tömegesen, a vállalatoknak magukévá kell tenniük a következő két tiltást:

⁹ A gazdaságtörténet tanúsága szerint a felek tisztességére és kölcsönös bizalmára épülő magán szerződéseket széles körben alkalmazták, *mielőtt* azok törvényi szabályozására és a törvények kikényszerítésére sor került volna. Amikor azután meghozták az első kereskedelmi törvényeket, azok teketóriázás nélkül jártak el azokkal szemben, akik nem fizetik meg adósságaikat. A XIII. században hozott angol kereskedelmi törvény (Lex Mercatoria, angolul Law Merchant) arról rendelkezett, hogy az adósság megfizetésének elmulasztása esetén először a hitelező ingóságait kell elkobozni. „És ha az adósnak nincs ingósága, amelyből a tartozása fedezhető, akkor a testét meg kell ragadni, akárhol is található, és börtönben kell tartani mindaddig, amíg ő maga, vagy az ő nevében barátai meg nem egyeztek [a hitelezőivel].” Az idézetet *W. Mitchell* [1969] közli. Lásd továbbá *L. E. Trakman* [1983] könyvét a kereskedelmi törvények történetéről.

A középkortól kezdve szigorú törvények szoktatják az üzleti világ szereplőit a magán szerződés tiszteletére és a pénzügyi fegyelemre. Évszázadokkal később, amikor már történelmileg rögződött a fegyelem szükségességének tudata, végbemegy a törvények szankcióinak „szelidülése”.

¹⁰ Ilyenkor az adós vállalat előtt mintegy sorban állnak a hitelezők a tartozás kiegyenlítéséért. Ezért terjedt el Magyarországon a jelenség megnevezésére a *sorban állás* kifejezés.

„Vevő, ne merészelj adós maradni a vételárral, anélkül, hogy erről előre meg ne állapotdál volna az eladóval! Ha mégis megteszed, bajba kerülhetsz jogi úton: bíróság elé állíthatnak, elárverezhetik a vagyonodat. A jogi bonyodalmakon túlmenően, folt esik az üzleti tisztességeden, céged jó hírűvé, gyengül hitelképességed.”

„Eladó, óvakodj árud szállításától, amíg meg nem győződtél arról, hogy a vevő fizetni fog, s valóban hitelképes!”

Különösen a második figyelmeztetést érdemes hangoztatni. A kényszerhitelezőket gyakran az adós „ártatlan áldozataiként” festik le, akik igazságtételt követelnek. Úgy gondolják: jogosultak arra, hogy az állam úgy siessen segítségükre, mintha egy természeti katasztrófa áldozatai lennének. Nézetem szerint ez hibás érvelés. Tudomásul kell venni, hogy a piac nem „igazságos”. A vállalkozó – ezt már az elnevezés is jelzi – kockázatot vállal. Ha az üzlet beválik, igen sokat kereshet, ha meg balul üt ki, akkor ráfizet. Ha történetesen a vevő nem fizetett, akkor meg kell kísérelnie törvényes úton behajtani a neki járó pénzt. De ha ez nem sikerül – ez az ő baja... Ha el nem ment a kedve a vállalkozástól, akkor legközelebb majd jobban vigyáz arra, kinek adja oda az áruját.

Ebben a tekintetben is hozzá kell szokni a változáshoz. A szocialista gazdaságban az számított, hogy mennyit sikerült *termelni*. Ha a termelés végébe ment, akkor azt jelenteni lehetett a statisztikai hivatalnak, és akkor ez a termékmennyiség hozzájárult a terv teljesítéséhez. Az már nem számított a vállalat szempontjából, hogy tulajdonképpen mi történik ezzel a termékkel. Ezzel szemben a piaci gazdaságban az és csak az számít, hogy mit sikerült *eladni*, mennyi pénzt sikerült kapni a termékért.

Miután átgondoltuk ezt a tanulságos példát, sor kerülhet a vállalati viselkedés elemzésére általánosabb szinten. Ebből a szempontból érdemes külön-külön vizsgálni a gazdaság két szegmensét, az új magán- és a régi állami vállalatokat.

7. táblázat

Kényszerhitelek

Év	Kényszerhitelt nyújtó vállalatok száma	Kényszerhitel összege (milliárd forint)
1979	52	7,9
1980	25	3,8
1981	27	4,7
1982	85	15,2
1983	167	33,8
1984	159	38,4
1985	127	28,3
1986	82	14,0
1987	82	14,0
1988	208	45,5
1989	314	72,8
1990	432	90,5
1991	1 017	159,8
1992. április	1 143	197,0
1992. december	642	104,0

Forrás: Várhegyi Éva-Sándor László [1992] 25. o. Az adatok a Magyar Nemzeti Bank adataira épülnek.

Megjegyzés: Az 1991-es adat 1991. november 30-ra vonatkozik. Minden további adat az adott év december 31-i állapotát tükrözi. A kényszerhitelek adatai csak azokat a kényszerhiteleket tartalmazzák, amelyek összege nagyobb, mint 25 millió forint. A kényszerhitelek teljes összege, azaz a kisebb méretű kényszerhiteleket is magában foglaló adat a táblázatban foglaltnál feltehetően jóval magasabb. Érdemes összehasonlítani a kényszerhitel nagyságát a vállalatoknak nyújtott összes bankhittel, amely 1990-ben 144,3 milliárd forint, 1991-ben 121,4 milliárd forint volt. A kényszerhitel az összes bankhitel 63 százalékát tette ki 1990-ben, és 132 százalékát 1991-ben.

Az új magánszektor: „imprinting”

A reformszocialista szakasz és a posztoszocialista átmenet során keletkező új magánvállalatok magatartásának megértéséhez egy fogalmat szeretnék kölcsönözni az evolúciós biológiától: az „imprinting” kifejezést.¹¹ (Szótár szerinti fordítása: benyomás, bevésés, átvitt értelemben: az emlékezetbe való belevésés.) Állatok megfigyelése igen szilárd bizonyítékokat szolgáltat arra, milyen rendkívül erős hatásuk van az élet *legelső, különlegesen érzékeny szakaszában* berögződő szokásoknak. Ezek igen mélyen, szinte megváltoztathatatlanul belevésődnek a memóriába, és a szokás ismétlésére készítetik a szóban forgó élőlényt.¹²

Igen fontos, hogy az új magánvállalat az első naptól kezdve megtanulja: szigorúan meg kell tartania a pénzügyi fegyelem szabályait. Ezzel a követelménnyel szemben mutatkozik ellenállás. Előfordul, hogy a magánvállalkozók így érvelnek: ha állami vállalatok érdekében még ma is állami mentőakciókat indítanak, miért nem teszik meg ugyanezt velük is? Nézetem szerint nagy hiba lenne utána engedni ennek a nyomásnak. Ritka, valóban indokolt kivételektől eltekintve (ezekről szó volt korábban), nem szabad állami segítséggel kihúzni a pénzügyi bajból a magánvállalatokat. Küzdjenek meg azért, hogy életben maradjanak! Nem kell megrettenni attól, hogy minden évben az új magánvállalkozásoknak, különösen pedig a kis- és középméretű vállalatoknak akár 10-15 százaléka megszűnik. Az evolúció és szelekció egészséges, természetes folyamata megkívánja a nagyszámú be- és kilépést.

A régi állami szektor – a trauma mint oktató

Ugyanez a gondolatmenet kétkedővé teszi az embert azzal kapcsolatban, mi várható az állami vállalattól, ha megmarad állami tulajdonban. A laza pénzügyi fegyelem eltérésének, a költségvetési korlát puhaságának tudata mély *imprintinggel* vésődött be mindazok tudatába, akik az állami vállalatokat vezetik, sőt rajtuk túlmenően a foglalkoztatottak széles körébe is. Egyáltalán megváltoztatható-e ez a tudat?

Talán megváltoztatható, legalábbis bizonyos mértékig, akkor, ha (de csak akkor, ha) a másik szerződő fél, a „biztosítótársaság”, az állam rendíthetetlen szigorúsággal tartja magát a piacgazdaság szellemében kötött új szerződéshez.

Az állam paternalista segélynyújtásához, mindenkor elérhető mentőakcióihoz úgy szoktak hozzá a múltban az állami vállalatok, mint ahogy sok gyenge személyiség hozzászokik a dohányzás, az alkohol vagy a kábítószer adta megkönnyebbüléshez. Érdemes átgondolni, analóg tapasztalatként: miképpen megy végbe az addiktív szenvedélyről való leszokás azoknál, akik egyáltalán képesek leszokni a dohányzásról, ivásról vagy kábítószerről. A legfontosabb: be kell látniuk, hogy ez *káros és veszélyes*. Az esetek nagy részében felvilágosító írások vagy előadások hatására kerül sor erre a belátásra, máskor egy megrázó élmény

¹¹ Lásd E. H. Hess [1973] és W. Sluckin [1973].

¹² A kislibák sétakörútjaikon „libasorban” követik anyjukat. Az „imprinting” jelenség egyik felfedezője, K. Lorenz megfigyelte: ha az inkubátorban kikelt kislibák vele, az emberrel ismerkedtek meg életük első óráiban, akkor őt követik libasorban, amikor sétálni indul, nem pedig igazi anyjukat, holott az is a közelben volt. Ez a szokásuk akkor is megmaradt, amikor már egyébként anyjuk társaságában éltek.

adja a végső lökést, például a habozó személy környezetében zajlik le tragédia a mérgező megszokás következtében, vagy ő maga betegszik meg súlyosan.¹³

A 2. és 3. táblázat mutatja: Magyarországon a vállalat továbbélése szempontjából immár életveszélyessé vált a tartós veszteség és a súlyos fizetésképtelenség. Ha ez a benyomás tartósul, akkor előbb-utóbb elhiszik a menedzserek: a pénzügyi fegyelem betartása valóban élet-halál kérdése.

Ez megtörténhet – de nem biztos, hogy valóban így alakul majd a helyzet. Éppen az addiktív megszokások megfigyelése jelzi: milyen könnyű *visszaesni* a korábbi megszokásba, egy-egy új kísértés hatására. Minden visszaesés az állam részéről a régi magatartásba – a pénzügyi fegyelem megsértésének eltérésébe, a költségvetési korlát felpuhításába –, azt az érzést keltheti az állami vállalati vezetők köreiből, hogy még sem kell a dolgot túlságosan komolyan venni. És akkor a vállalati vezetők oldalán is bekövetkezik a régi magatartásba való visszaesés.

Van tehát esély arra, hogy az állami vállalatban új várakozások és ezzel együtt új habituális viselkedés alakuljon ki, erre azonban nem lehet teljes bizonyossággal számítani. Ez további érvet szolgáltat, az ismert többi érv mellett, az állami tulajdon privatizálása mellett. Az újfajta magatartást igazából csak a kezdettől fogva a pénzügyi fegyelemhez szokott, magántulajdonon alapuló vállalkozásoktól várhatjuk.

Általános következtetések

A magyarországi helyzet elemzéséből számos általános következtetés adódik.

Hosszú előkészítő szakaszra volt szükség, mielőtt a kormányzat és az igazságszolgáltatás igazán kemény kézzel látott volna hozzá a pénzügyi fegyelem kikényszerítéséhez. Egész sor előfeltételnek kellett ehhez létrejönnie. Szükség volt a magánszektor egy kritikus tömegére, amely legalább részben képes pótolni mind az ellátásban, mind munkahelyek teremtésében az állami vállalatokat, ha azok nagyobb számban megszűnnének. Szükség volt a piaci intézmények és a jogi infrastruktúra egy kritikus tömegére is. Szükség volt továbbá a munkanélküliség kezelésének apparátusára, elsősorban a munkanélküli-segélyek elosztását és a munkaerő közvetítését végző szervezetekre.

Amikor azután nagyobb eréllyel megindul a pénzügyi fegyelem érvényesítése, ismét hosszabb időszak kell ahhoz, amíg a gazdasági élet szereplői elhiszik, hogy az állam magatartása ebben a tekintetben valóban véglegesen megváltozott. A vállalatok vezetőinek saját várakozásait nemcsak a kormány fogadkozásai alakítják, hanem mindenekelőtt a tapasztalat. Amikor már több évre *visszatekintve* azt fogják látni: valóban új, szigorú és következetes pénzügyi fegyelmi rezsim jött létre, akkor fog megszilárdulni az új vállalati magatartás is.

Az eddig leszűrt két tanulságból közös következtetés vezethető le: a pénzügyi fegyelem megerősödése hosszú, sok éven át húzóódó evolutív folyamat.

A folyamat fájdalmas, nem valósulhat meg simán és súlyos társadalmi költségek nélkül. Főképpen azért nem, mert keserves mellékhatásokkal, a termelés visszaesésével és elbocsátásokkal jár együtt. De ezen túlmenően azért sem, mert a megrázkódtatás és trauma maga is része a nevelésnek.

A pénzügyi fegyelem megerősítése óhatatlanul *politikai kérdéssé* válik. Csak akkor jöhet létre, ha elég széles körű támogatásra talál a közvéleményben. Bizonyos mérvű konszenzust tételez fel, legalább hallgatólagos és passzív értelemben. Más

¹³ I. Swenson–J. A. Dalton [1983] tanulmánya, amely a dohányzás feladására készítő tényezőkről szól, a következő adatokat közli: a megvizsgált mintán a dohányzás feladására készítő tényezők között az esetek 67,9 százalékában szerepelt a dohányzás által okozott halálos veszélyekről szóló statisztikák megismerése, az esetek 57,6 százalékában saját légzőszerveinek ártalmait, az esetek 29,2 százalékában egy családtagnak vagy barátjának a dohányzás miatt bekövetkezett halála. Hasonló tapasztalatról számol be S. Curry–E. H. Wagner–L. C. Grothaus [1990].

szóval kifejlődéséhez az kell, hogy a politikai küzdőtéren lévő jelentős erők egyike se támadja hátba a fegyelem erősítésére irányuló politikát.

Az utolsó tanulság: a pénzügyi fegyelem irányába tett erélyes lépések *kockázattal* járnak. A negatív kísérőjelenségek, a termelés visszaesése, a munkanélküliség és a szociális biztonság gyengülése feszültséget okoz. Ez, ha nagymértékben fokozódik, destabilizáló hatást gyakorolhat, és alááshatja a még törékeny demokratikus intézményeket. Manapság Kelet-Európában nem is egyszer hangzanak el riasztó figyelmeztetések a „weimarizálódás” veszélyére. Ez az a helyzet, amelyben a gazdasági bajok okozta elégedetlenség közepette visszhangra talál a populista demagógia, a szélsőséges nacionalizmus és a fajgyűlölet.

Ezen a helyen, a cikk befejezéséül, szeretném leszögezni saját álláspontomat ebben a kérdésben. Amíg csak különböző gazdasági és jóléti célok állnak konfliktusban egymással, addig a magam részéről igen nagy súlyt helyeznék a hatékonyság növelésére, s ennek érdekében a pénzügyi fegyelem kikényszerítésére. Ha azonban a helyzet józan és tárgyilagos politikai elemzése azt tárná fel, hogy a demokrácia veszélybe került a drasztikus gazdasági intézkedések miatt, akkor e veszély elhárítása érdekében inkább óvatosabban haladnék előre a pénzügyi fegyelem megerősítésének útján. Ha a hatékonyság és a demokrácia ügye kerül konfliktusba, akkor, meggyőződésem szerint, a legfontosabb a demokrácia intézményeinek védelme.

Hivatkozások

- BECKER, G. S. [1992]: Habits, Addictions, and Traditions. *Kyklos*, 45. évf., 3. sz., 327–346. o.
- BECKER, G. S.–STIGLER, G. J. [1974]: Law Enforcement, Malfeasance, and Compensation of Enforcers. *The Journal of Legal Studies*, 3. évf., 1–18. o.
- BINMORE, K. [1992]: *Fun and Games. A Text on Game Theory*. D. C. Heath and Company, Lexington.
- CURRY, S.–WAGNER, E. H.–GROTHAUS, L. C. [1990]: Intrinsic and Extrinsic Motivation for Smoking Cessation. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 58. évf., 3. sz., 310–316. o.
- DERVIS, K.–CONDON, T. [1993]: Hungary: An Emerging 'Gradualist' Success Story? Megjelent: BLANCHARD, O. J.–FROOT, K. A.–SACHS, J. D. (szerk.): *The Transition in Eastern Europe*. NBER, Cambridge, megjelenés alatt.
- ELSTER, J. [1979]: *Ulysses and the Sirens. Studies in Rationality and Irrationality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- FUDENBERG, D.–TIROLE, J. [1991]: *Game Theory*. MIT Press, Cambridge.
- HESS, E. H. [1973]: *Imprinting. Early Experience and the Developmental Psychobiology of Attachment*. D. Van Nostrand Company, New York.
- HIRSCHMAN, A. O. [1977]: *The Passions and the Interests. Political Arguments for Capitalism before Its Triumph*. Princeton University Press, Princeton.
- KORNAI JÁNOS–MATITS ÁGNES [1987]: *A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL [1989a]: *Statisztikai évkönyv 1988*. Budapest.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL [1989b]: *Népgazdasági mérlegek 1947–1987*. Budapest.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL [1991]: *Magyar statisztikai évkönyv 1990*. Budapest.
- MAGYAR KÖZTÁRSASÁG KORMÁNYA [1992]: *Jelentések a Magyar Köztársaság 1991. évi állami költségvetésének a végrehajtásáról*. Budapest, június, Volume 1.
- MAGYAR NEMZETI BANK [1992]: *Havi jelentés, 1992. december*.
- MITCHELL, W. [1969]: *Essay on the Early History of the Law Merchant*. Burt Franklin, New York.
- MÓRA MÁRIA [1992]: *Változások a csődkezelésben – a nyolcvanas évektől napjainkig*. *Vezetéstudomány*, 4. sz., 18–23. o.
- PÉNZÜGYMINISZTERIUM [1992a]: *Tájékoztató az 1992. évi gazdasági folyamatokról*. (Július–augusztusi információk alapján.) Budapest, szeptember.
- PÉNZÜGYMINISZTERIUM [1992b]: *Élőterjesztés a Kormány részére a csődeljárásról, a felszámolási eljárásról szóló törvény makrogazdasági hatásairól*. Budapest, október.
- SHELLING, T. C. [1978]: *Micromotives and Macrobehavior*. W. W. Norton and Company, New York.
- SLUCKIN, W. [1973]: *Imprinting and Early Learning*. Aldine Publishing Company, Chicago.
- SWENSON, I.–DALTON, J. [1983]: *Reasons for Smoking Cessation Among a Random Sample of North Carolina Nurses*. *Women and Health*, 8. évf., Tél.
- SZALAI TAMÁS [1993]: *Konstruktív bizalom*. *Heti Világgazdaság*, 1993. február 20, 78–80. o.
- TRAKMAN, L. E. [1983]: *The Law Merchant: The Evolution of Commercial Law*. Fred B. Rothman and Company, Littleton, Colorado.
- VÁRHEGYI ÉVA–SÁNDOR LÁSZLÓ [1992]: *A sorban állások kialakulásának okai és visszaszorításuk lehetséges módjai*. Pénzügykutató Rt., Budapest.